

—
Верховний
Суд

Аналітична довідка
за результатами вивчення
судової практики Верховного Суду
стосовно визнання недійсними
правочинів боржника,
щодо якого відкрито провадження
у справі про банкрутство

Лютий 2022 року

Застосування конкретного способу захисту цивільного права або інтересу залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам.

Поняття «ефективний засіб» передбачає запобігання порушенню або припиненню порушення, а так само встановлення механізму відновлення, поновлення порушеного права. Причому ефективний засіб – це запобігання тому, щоб відбулося виконання заходів, які суперечать Конвенції, або настала подія, наслідки якої будуть незворотними (рішення ЄСПЛ від 31.07.2003 у справі «Дорани проти Ірландії» (Doran v. Ireland)).

Ефективність означає як попередження стверджуваного порушення чи його продовження, так і надання відповідного відшкодування за будь-яке порушення, яке вже сталося (рішення ЄСПЛ від 26.10.2000 у справі «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland)).

Визнання правочину недійсним є одним з передбачених законом способів захисту цивільних прав та інтересів за статтею 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), статтею 20 Господарського кодексу України (далі – ГК України).

Загальні вимоги щодо недійсності правочину встановлені статтею 215 ЦК України.

Відповідно до статей 16, 203, 215 ЦК України для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідними умовами є: пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою; наявність підстав для оспорення правочину; встановлення, чи порушується (не визнається або оспорується) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду.

За загальним правилом, вирішуючи спори про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (господарських договорів) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначити в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Таке розуміння визнання правочину недійсним як способу захисту є усталеним у судовій практиці, що, зокрема, підтверджується висновками, сформульованими в постановках Верховного Суду від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18, від 17.06.2020 у справі № 910/12712/19, від 20.01.2021 у справі № 910/8992/19(910/20867/17), від 16.03.2021 у справі № 910/3356/20, від 18.03.2021 у справі № 916/325/20, від 27.07.2021 у справі № 910/9177/20, від 21.09.2021 у справі № 910/2920/20(910/14219/20).

Водночас інститут визнання недійсними правочинів боржника в межах справи про банкрутство є універсальним засобом захисту у відносинах неплатоспроможності та частиною єдиного механізму правового регулювання відносин неплатоспроможності, що спрямована на дотримання балансу інтересів не лише осіб, які беруть участь у справі про банкрутство, а й осіб, залучених у справу про банкрутство,

наприклад контрагентів боржника (постанова Верховного Суду від 28.09.2021 у справі № 21/896/2011(913/45/20)).

Провадження у справі про банкрутство, на відміну від позовного провадження, призначенням якого є визначення та задоволення індивідуальних вимог кредиторів, має на меті задоволення сукупності вимог кредиторів неплатоспроможного боржника. Досягнення цієї мети є можливим за умови гарантування: 1) охорони інтересів кредиторів від протизаконних дій інших кредиторів; 2) охорони інтересів кредиторів від недобросовісних дій боржника, інших осіб; 3) охорони боржника від протизаконних дій кредиторів, інших осіб.

Розгляд та захист порушених справ у межах справи про банкрутство має певні характерні особливості, що відрізняються від позовного провадження. Насамперед це зумовлено специфікою провадження у справах про банкрутство, яка полягає у застосуванні спеціальних способів захисту її суб'єктів, особливостях процедури, учасників, стадій та інших елементів, які відрізняють таке провадження від позовного.

Визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство спрямоване на досягнення однієї з основних цілей процедури неплатоспроможності – максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів.

Кредитор (кредитори) та арбітражний керуючий є тими зацікавленими особами у справі про банкрутство, які мають право звертатися з позовами про захист майнових прав та інтересів з підстав, передбачених нормами ЦК України, ГК України чи інших законів, у межах справи про банкрутство, і таке звернення є належним способом захисту, який гарантує практичну й ефективну можливість відновлення порушених прав кредиторів та боржника (постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 24.11.2021 у справі № 905/2030/19(905/2445/19)).

Законодавство про банкрутство містить спеціальні та додаткові, порівняно з нормами ЦК України та ГК України, підстави для визнання оспорюваних правочинів недійсними, і вони застосовуються, коли боржник перебуває в особливому правовому режимі, який врегульовано законодавством про банкрутство.

Банкрутство за своєю природою є особливим правовим механізмом врегулювання відносин між неплатоспроможним боржником та його кредиторами, правове регулювання якого регламентовано введеним в дію 21.10.2019 Кодексом України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII (далі – КУзПБ), а до введення його в дію – Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про банкрутство) в редакції від 19.01.2013, що втратив чинність 21.10.2019, які визначають особливості провадження у справах про банкрутство, тобто є спеціальними та мають пріоритет у застосуванні при розгляді цих справ порівняно з іншими нормами законодавства.

Відповідно до частини першої статті 20 Закону про банкрутство правочини (договори) або майнові дії боржника, які були вчинені боржником після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, що передував порушенню справи про банкрутство, можуть бути відповідно визнані недійсними або спростовані господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або конкурсного кредитора з таких підстав: боржник

безоплатно здійснив відчуження майна, прийняв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог; боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку; боржник до порушення справи про банкрутство взяв на себе зобов'язання, в результаті чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим; боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови, що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів; боржник оплатив кредиторю або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів боржнику перевищувала вартість майна; боржник прийняв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог.

У разі визнання недійсними правочинів (договорів) або спростування майнових дій боржника на підставах, передбачених частиною першою цієї статті, кредитор зобов'язаний повернути в ліквідаційну масу майно, яке він отримав від боржника, а у разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість у грошових одиницях за ринковими цінами, що існували на момент здійснення правочину або вчинення майнової дії. Кредитор за недійсним правочином (договором) або спростованою майновою дією має право вибору: погашення свого боргу в першу чергу в процедурі банкрутства або виконання зобов'язання боржником у натурі після закриття провадження у справі про банкрутство. За результатами розгляду заяви арбітражного керуючого або конкурсного кредитора про визнання недійсним правочином (договору) або спростування майнових дій боржника господарський суд виносить ухвалу (частини друга – четверта статті 20 Закону про банкрутство).

Уведений в дію 21.10.2019 КУзПБ встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи.

Згідно з пунктом 2 Прикінцевих та перехідних положень КУзПБ з дня введення в дію цього Кодексу визнано таким, що втратив чинність, Закон про банкрутство.

Частиною першою статті 42 КУзПБ унормовано, що правочини, вчинені боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора, якщо вони завдали збитків боржнику або кредиторам, з таких підстав: боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку; боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим; боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови, що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів; боржник оплатив кредиторю або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума

вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна; боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог.

Порівняльний аналіз приписів статті 42 КУзПБ та статті 20 Закону про банкрутство свідчить, що вони містять аналогічні за цільовою спрямованістю норми – унеможливити вчинення боржником фраздаторних дій у «підозрілий період». При цьому визначений у статті 20 Закону про банкрутство, статті 42 КУзПБ строк становить так званий «підозрілий період», у межах якого є найбільш вірогідним вчинення боржником фраздаторних правочинів, опосередковано спрямованих на завдання шкоди кредиторам боржника.

У постанові від 02.06.2021 у справі № 904/7905/16 Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду дійшов висновку, що відповідний строк не є за своєю природою позовною давністю, оскільки за змістом статті 256 ЦК України перебіг позовної давності за своєю суттю є строком захисту права, спрямованим у майбутнє, наслідки спливу якого є тягарем, який покладається на особу як результат недбалості у захисті свого права. Тож позовна давність підлягає паралельному застосуванню із строком, зазначеним у статті 20 Закону про банкрутство, статті 42 КУзПБ, адже строк, встановлений у наведених статтях, обраховується у зворотному напрямку від дати відкриття провадження у справі про банкрутство і жодних меж для заявлення відповідної вимоги після відкриття такого провадження Закон про банкрутство та КУзПБ не визначають.

Таке правове регулювання, з урахуванням розширення із введенням в дію 21.10.2019 КУзПБ підстав визнання правочинів боржника недійсними, досить часто на практиці зумовлює неоднакове застосування статті 42 КУзПБ під час вирішення такої категорії спорів.

Укладення договору боржника поза межами «підозрілого періоду», визначеного статтею 20 Закону про банкрутство, та відсутність підстав для застосування статті 42 КУзПБ з огляду на непоширення її дії на правовідносини, що склалися до введення в дію цього Кодексу, не виключає можливості визнання недійсним правочину боржника, спрямованого на уникнення звернення стягнення на його майно, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом за умови доведеності відповідних обставин заявником.

При застосуванні статті 42 КУзПБ слід керуватися загально визнаним принципом щодо дії законів у часі, суть якого полягає в тому, що новий закон регулює правовідносини, які виникли з дня набрання ними чинності. Тобто до події, факту застосовується закон, під час дії якого вони настали або відбулися.

Крім того, Верховний Суд зазначив, що положення статті 20 Закону про банкрутство, яка була чинна на момент виникнення спірних правовідносин, і статті 42 КУзПБ, яка набрала чинності в подальшому, щодо підстав та наслідків не є повністю тотожними. Тому приписи статті 42 КУзПБ у частині підстав для визнання недійсними правочинів боржника не підлягають застосуванню до правочинів, що були вчинені боржником до дати введення в дію цього Кодексу, тобто до 21.10.2019. До правовідносин, що склалися до 21.10.2019, підлягають застосуванню приписи статті 20 Закону про банкрутство.

У подальшому Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду в постанові від 28.10.2021 у справі № 911/1012/13 уточнив викладені в постанові від 02.06.2021 у справі № 904/7905/16 висновки і зазначив, що застосування спеціальних норм законодавства про банкрутство є можливим лише за наявності відкритого провадження у справі про банкрутство боржника, коли боржник перебуває в особливому правовому режимі. Тож правочин (договір), укладений до відкриття провадження у справі про банкрутство, не може оцінюватися судом щодо його відповідності/невідповідності вимогам спеціального закону про банкрутство.

На відміну від вимог ЦК України та ГК України, законодавство про банкрутство (як стаття 42 КУзПБ, так і стаття 20 Закону про банкрутство) не визначає вимог до укладеного правочину, а регулює спеціальні правила та процедуру визнання недійсними правочинів, укладених боржником, щодо якого відкрито провадження у справі про банкрутство, та містить спеціальні положення щодо строків (сумнівного періоду, протягом якого боржник вчиняє правочини), суб'єктів (осіб, які мають ініціювати право визнання договорів недійсними) і переліку підстав, за наявності яких можна визнати правочин недійсним.

Критерієм для застосування норм статті 42 КУзПБ та статті 20 Закону про банкрутство, у тому числі і до заяв, поданих після введення в дію КУзПБ, є дата відкриття провадження у справі про банкрутство.

Стосовно того, що передбачений статтею 42 КУзПБ трирічний строк у будь-якому разі відраховується від дати відкриття провадження у справі про банкрутство, Верховний Суд уточнив, що ця норма підлягає застосуванню до правочинів, вчинених боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, а отже, стаття 42 КУзПБ щодо відрахування трирічного строку розширеному тлумаченню не підлягає.

Крім того, Верховний Суд зауважив, що одночасне застосування положень статті 20 Закону про банкрутство та статті 42 КУзПБ є неможливим (постанови Верховного Суду від 06.07.2021 у справі № 923/278/17, від 21.07.2021 у справі № 904/3069/18(904/903/20)).

Будь-який правочин, вчинений боржником у період настання у нього зобов'язання з погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності і набуває ознак фродакторного правочину – правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам (висновки викладено в постановках Верховного Суду від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18, від 03.03.2020 у справі № 910/7976/17, від 03.03.2020 у справі № 904/7905/16, від 03.03.2020 у справі № 916/3600/15, від 26.05.2020 у справі № 922/3796/16, від 04.08.2020 у справі № 04/14-10/5026/2337/2011, від 17.09.2020 у справі № 904/4262/17, від 22.04.2021 у справі № 908/794/19(905/1646/17)).

У постанові від 24.11.2021 у справі № 905/2030/19 (905/2445/19) Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду визнав за необхідне розмежувати кваліфікацію фіктивних та фродакторних правочинів, зазначивши таке.

Фіктивний правочин, на відміну від фраздаторного, виключає наявність наміру створити юридичні наслідки в момент його вчинення, що, в свою чергу, унеможлиблює виникнення будь-яких майнових наслідків, оскільки такий правочин їх не породжує. Оскільки на підставі фіктивного правочину відсутня можливість передачі майна, *restitutio in integrum* виключається юридичною конструкцією фіктивного правочину. Якщо ж буде встановлено, що така передача *de facto* відбулася, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний, і тому норма статті 234 ЦК України не підлягає застосуванню, адже фіктивний правочин *de jure* не породжує будь-яких правових наслідків. У свою чергу, правові наслідки визнання фіктивного правочину недійсним встановлюються законами (частина третя статті 234 ЦК України).

Фіктивний правочин характеризується тим, що сторони не бажають настання правових наслідків, обумовлених договором; усі сторони договору поінформовані про його фіктивність; письмовим текстом договору створюється лише видимість правовідносин між сторонами; мета вчинення фіктивного правочину не має значення.

Крім того, за висновками Верховного Суду, якщо хоча б одна зі сторін оспорюваного договору намагалася досягти правового результату, то цей правочин не може визнаватися фіктивним. Зокрема, як зазначено в постанові від 03.09.2019 у справі № 904/4567/18, Верховний Суд у застосуванні приписів статі 234 ЦК України у подібних правовідносинах виходив, зокрема, з того, що в разі коли на виконання правочину було передано якесь майно, такий правочин не може розцінюватися як фіктивний.

Практичне правозастосування виходить з того, що «фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для вигляду, знаючи заздалегідь, що він не буде виконаний. При вчиненні фіктивного правочину сторони мають інші цілі, ніж ті, що передбачені правочином. Причому такі цілі можуть бути протизаконними або фіктивний правочин може взагалі не мати правової мети. Визнання фіктивного правочину недійсним потребує встановлення господарським судом умислу його сторін. Сам по собі факт невиконання сторонами умов правочину не робить його фіктивним. Для визнання правочину фіктивним ознака вчинення його лише для вигляду має бути властива діям обох сторін правочину. Якщо одна сторона діяла лише для вигляду, а інша – намагалася досягти правового результату, такий правочин не можна визнати фіктивним» (постанова Верховного Суду від 19.11.2019 у справі № 924/1014/18).

Що ж до фраздаторного правочину як зловживання правом, то намір заподіяти зло є неодмінним і єдиним надійним критерієм шикани (зловживання правом).

Фраздаторні угоди – це угоди, що завдали шкоди боржнику (як приклад, угода з метою виведення майна). Мета такого правочину в момент його укладання є прихованою, але проявляється через дії або бездіяльність, що цілеспрямовано вчиняються боржником на ухилення від виконання обов'язку як до, так і після настання строку виконання зобов'язання.

Фраздаторним правочином може бути як оплатний (договір купівлі-продажу), так і безоплатний договір (договір дарування), а також може бути як односторонній, так і двосторонній чи багатосторонній правочин.

Формулювання критеріїв фраздаторності правочину залежить від того, який правочин на шкоду кредитору використовує боржник для уникнення задоволення їх вимог.

Зокрема, але не виключно, такими критеріями можуть бути:

- момент вчинення оплатного відчуження майна або дарування (вчинення правочину в підозрілий період, упродовж трьох років до порушення провадження у справі про банкрутство, після відкриття провадження судової справи, відмови у забезпеченні позову і до першого судового засідання у справі);
- контрагент, з яким боржник вчинив оспорювані договори (родичі боржника, пов'язані або афілійовані юридичні особи);
- щодо оплатних цивільно-правових договорів важливе значення має ціна (ринкова, неринкова ціна), і цей критерій має враховуватися.

Вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи – стягувача за рахунок майна цього власника може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора (висновок, викладений у постанові об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17).

Особа, яка є боржником перед своїми контрагентами, повинна утримуватися від дій, які безпідставно або сумнівно зменшують розмір її активів. Угоди, що укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову і фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Угода, що укладається «про людське око», таким критеріям відповідати не може.

Фраздаторним може виявитися будь-який правочин, що вчиняється між учасниками господарських правовідносин, який укладений на шкоду кредиторам. Тож такий правочин може бути визнаний недійсним в порядку позовного провадження у межах справи про банкрутство відповідно до статті 7 КУзПБ на підставі пункту б частини першої статті 3 ЦК України як такий, що вчинений всупереч принципу добросовісності, та частин третьої, шостої статті 13 ЦК України з підстав недопустимості зловживання правом, на відміну від визнання недійсним фіктивного правочину лише на підставі статті 234 ЦК України.

У такому разі звернення в межах справи про банкрутство з позовом про визнання недійсними правочинів боржника на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом є належним способом захисту, який гарантує практичну й ефективну можливість захисту порушених прав кредиторів та боржника.

У разі визнання недійсними правочинів боржника з підстав, передбачених частиною першою або другою статті 42 КУзПБ, кредитор зобов'язаний повернути до складу ліквідаційної маси майно, яке він отримав від боржника, а в разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину. За результатами розгляду заяви арбітражного керуючого або кредитора про визнання недійсним правочину боржника господарський суд постановляє ухвалу (частини третя,

четверта статті 42 КУзПБ) (постанови Верховного Суду від 11.08.2021 у справі № 911/1041/19(911/2532/20), від 18.08.2021 у справі № 916/2561/17).

Водночас слід враховувати, що в разі коли сторона або інший учасник судового процесу, обґрунтовуючи свої вимоги або заперечення, послався не на ті норми права, що фактично регулюють спірні правовідносини, суд самостійно здійснює правильну їх правову кваліфікацію та застосовує для ухвалення рішення ті норми матеріального і процесуального права, предметом регулювання яких є відповідні правовідносини. При цьому посилання суду в рішенні на інші норми права, ніж зазначені в позовній заяві, не може розумітися як вихід суду за межі позовних вимог (постанови Верховного Суду від 20.07.2021 у справі № 921/490/18, від 15.07.2021 у справі № 927/531/18, від 15.07.2021 у справі № 906/601/20, від 22.04.2021 у справі № 925/1214/18, від 05.08.2021 у справі № 904/5682/19).

Аналітична довідка за результатами вивчення судової практики Верховного Суду стосовно визнання недійсними правочинів боржника, щодо якого відкрито провадження у справі про банкрутство / упоряд. управління забезпечення роботи судової палати для розгляду справ про банкрутство КГС ВС. Київ, 2022. 9 с.

Застереження: видання містить короткий огляд деяких судових рішень. У кожному з них викладено лише основний висновок щодо правового питання, яке виникло у справі. Для правильного розуміння висловленої в судовому рішенні правової позиції необхідно ознайомитися з його повним текстом, розміщеним у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Стежте за нами онлайн:

 fb.com/supremecourt.ua

 t.me/supremecourtua

 [@supremecourt_ua](https://instagram.com/supremecourt_ua)